

ANDERS SPARRMAN

LINNEAN, VÄRLDSRESENÄR, FATTIGLÄKARE

Redigerad av

Gunnar Broberg, David Dunér & Roland Moberg

UPPSALA 2012

Biologen Anders Sparrman

Rubriken på denna uppsats är medvetet anakronistisk. Begreppet biologi är belagt i svenska språket tidigast 1814, det vill säga under Sparrmans senare levnadsår, men långt efter att han som Linnélärjunge i vissa avseenden gav prov på vad vi nu nog skulle vilja kalla biologi.¹ Det kanske inte skulle vara så påtagligt om det inte vore för kontrasten gentemot andra linneaner och bland dem har Carl Peter Thunberg utgjort det främsta och oftast anförda jämförelseobjektet. Detta av flera skäl. För det första tävlade de på samma arena, beskrev grovt sett samma trakter med samma flora och fauna. För det andra framstår Thunberg som den kanske mest renodlade sinnebilden för den deskriptive naturalhistorikern i kraft av sitt detaljrika kunnande och sin flit och noggrannhet i fält, i samlingarna och med pennan. Vid sådana jämförelser har Linné, explicit eller implicit, utgjort idealet och det skall sägas, att Linné bland allt han i skrift efterlämnat i vissa stycken framstår som biolog i lika hög grad som Sparrman – se särskilt resorna och inte minst den lappländska.

Man kan diskutera i vilken grad lärjungarna medvetet sökt efterlikna mästarens stil och språk. Till stor del var det kanske givet av ämnet. En systematisk redogörelse med distinktioner och kännetecken får en given form och terminologi vem som än håller i pennan. Men också skildringar av landskap, bebyggelse, arbete på åker och äng och så vidare följer hos många linneaner ett lätt igenkännbart mönster som i Thunbergs fall blivit föremål för raljans i den på sin tid synnerligen populära och mycket lästa *Min son på galejan* (1781) av Jacob Wallenberg.²

Icke så Sparrman. För det första eftersträvar han inte den fullständighet som är till exempel Thunbergs ideal. I sin reseberättelse ger han kort efter ankomsten till Kapprovinsen den 12 april 1772 ett slags programförklaring för vad läsaren kan vänta sig.³

Örtkännare böra inte vänta sig växternas nogare uppräknande som bleve alltför vidlyftigt, utan nöja sig genom det anförde liksom i hast och på långt håll, göra sig en någorlunda målning af landet såsom det är, med dess mest förekommande Örtor och Trädbeväxt, på olika ställen och olika årstider.⁴

Även om en Thunberg eller Solander i praktiken fått nöja sig med ungefär detsamma, hade de nog inte sagt det rent ut. Den förtjusning han uttrycker, när han färdas mellan Kapstaden, där han landstigit, och Residentens gård i Falso Bay, dit han var på väg, kan nog återfinnas hos andra linneaner och man kan komma att tänka på Linnés landstigning på Öland 1745, eller föralldel uppstigandet på fjället 13 år tidigare. Det senare kan dock Sparrman inte ha sett i tryck.

Det är knapt att beskriva med hvad fågnad en örtälskare finner på en gång för sig en så rik samling af okände, rare och vackre Vårblomster uti en främmande Världsdel [...]. Försummade icke ett ögonblick att tillskynde mig ett ännu angenämare tidsfördrif, nemligen att till fots besöka de ännu obekante blomstren.⁵

Sparrman hade ju då sin condition hos Residenten att tänka på i första hand och kunde se blomstren som ett tidsfördriv. Senare, under resan i Sydafrikas inre och på världsomseglingen såg han nog annorlunda på sin mission – som den linnean han i grunden var, vilket fick kapten Cook att förmås att enrolera honom på HMS Resolution.

Som bland flera andra men ändå kanske främst Sten Selander i *Linnélärjungar i främmande länder* (1960) framhållit är Sparrman mer romantiker än upplysningsman och har som sådan knappast någon motsvarighet bland de övriga apostlarna.⁶ Med rätta berömd är hans skildring av mötet med Nya Zeelands sydvästra kust, där fjordarna och bergen än i dag stämmer väl överens med Sparrmans beskrivning:

Fäste jag såsom botanist mina ögon framför allt och begärligast på Floras gröna slöja; men denna var från bergens ryggar ned till deras yttersta fotabjell wid hafskanten så tätt hopwicklad af buskage och träd, löf och barrslagen, samt i sådan frodväxt att ej minsta fläck lemnades till någon skönare mellan prydnad af det gräs- och plantgröna.

Det framstår som friskt och spontant fast det är skrivet, eller åtminstone tryckt, inemot 40 år efter upplevelsen. Kanske hade Sparrman diverse skrivna utkast, som först sent omsider hopfogades till en publicerbar skrift. Vid det laget hade Sparrmans biologiska intresse och insatser sedan länge avklingat. Men hur hade det börjat? Det är inte alldeles lätt att få grepp om.

Per Wästberg skriver i sin biografiska roman om Sparrman, att han efter ankomsten till Uppsala återfann sin barndoms blomster i Olof Rudbecks skrifter men vad hade han fått lära om botanik i barndomshemmet?⁷ Fadern

kyrkohedern var nog ingen Nils Linnaeus. Kanske lärde sig gossen mer om djurriket i det fågelrika och insektsvimlande uppländska bondelandskapet. Wästberg låter den lille Anders plocka med fjärilar i prästgården.

Under sin första resa, till Kina från december 1765 till augusti 1767, fick Sparrman erfarenhet under sin välgörare kapten Carl Gustaf Ekebergs befäl och färden resulterade i den dissertation, *Iter in Chinam*, som han försvarade under Linnés presidium den 30 november 1768.⁸ Det står, att respondenten hade samlat såväl växter som djur (väl främst insekter), såväl vid Kanton som på Java, medan annat nog bara observerats. En hel del insekter beskrivs i fotnoter, antagligen skrivna av Linné på grundval av det insamlade materialet. Man kan notera, att han iakttagit ananas i Kanton, den hade tydligen redan införts till Kina från Sydamerika. Sparrman (eller Linné) gör reflexionen, att det inte är lätt att säga vilka växter som är inhemska kinesiska och vilka som införts med sjöfarten.

Botanikern

Hans första publikation fränsett dissertationen kommer först efter hemkomsten från de stora resorna och rör en nyupptäckt parasitisk ört, *Sarcophyte sanguinea* (nu i familjen Balanophoraceae)⁹ funnen som han skriver "trehundrares timars resa NO t. O från Goda Hopps Udden, uti de torftige torre Africanske slätter", insamlad i januari 1775. Sparrmans botaniska skrifter är dock till sitt antal helt få, de viktigaste beskriver arter från Kaplandet.

För Vetenskapsakademien uppvisade han 1776 en ståtlig och sällsynt *Protea*, funnen på "Hottentots-Hollands berget, et par dagsresor ifrån Cap, och endast där". Eftersom, som han skriver "botaniken blomstrar, under vår Nådigste Konungs, Gustaf den III:s spira" gav han den ett "stort namn", *Protea Sceptrum Gustavianum*, en medveten alludering på vår inhemska Kung Karls spira, *Pedicularis sceptrum-carolinum* av Rudbeck den yngre så benämnd till Karl XI:s ära. Sparrmans beskrivning, på svenska, är välskriven och utförlig och röjer hans botaniska kompetens.¹⁰

En tredje art som han beskrev från Kaplandet är *Ekebergia capensis*, alltså till ära för hans välgörare, kapten Ekeberg. "Denne Växt är et stort och resligt träd" och släktet är förut helt obekant. Här ger han "för mera kårthets och tydlighets skull trädets kännemärken och beskrifning på det Botaniska språket", det vill säga latin.¹¹ Släktet, som hör till familjen Meliaceae räknar nu ett femtontal arter från södra Afrika. Alla de tre nämnda

"Fäste jag såsom botanist mina ögon framför allt och begärligast på Floras gröna slöja; men denna var från bergens ryggar ned till deras yttersta fotabjell wid hafskanten så tätt hopwicklad af buskage och träd, löf och barrslagen, samt i sådan frodväxt att ej minsta fläck lemnades till någon skönare mellan prydnad af det gräs- och plantgröna." Sparrmans beskrivning av Nya Zeelands sydvästra kust. Milford Sound. Foto: Bengt Jonsell.

arterna fick sina uppsatser och illustrationer i *Kungliga vetenskapsakademiens handlingar*.

Ären dessförinnan, under världsomseglingen gjorde han otvivelaktigt stora botaniska insatser, vilka nästan alls inte avsatt skrifter under hans eget namn. I inledningen till *Characteres generum plantarum* (1776) har Johann Reinhold Forster kort redogjort för arbetssättet ombord och skrivit, att Sparrman beskrev och att sonen Georg avritade växterna, medan fadern uteslutande ägnade sig åt zoologiska beskrivningar (se även Jönssons bidrag i denna volym).¹² Nicolson och Fosberg har i *The Forsters and the Botany of the Second Cook Expedition* (2003) framhållit, att Sparrman gjorde preliminära beskrivningar, som Georg Forster sedan överarbetade.¹³ Oaktat Sparrmans ovedersägliga botaniska insatser, erkända såväl av Forsters som av eftervärlden, har det rått och råder alltjämt problem kring auktorskapet för det som publicerats från expeditionen. Sparrman har kommit att undanskymmas genom att så gott som allt det nya kom att publiceras i de båda Forsters

En ståtlig och sällsynt
Protea funnen på "Hot-
 tentots-Hollands berget, et
 par dagsresor ifrån Cap,
 och endast där". Anders
 Sparrman, "Beskrifning af
 en ny Växt, en Species af
Protea, ifrån Caput Bonae
 Spei", Kungliga veten-
 skapsakademiens hand-
 lingar 1777. Foto: Lunds
 universitetsbibliotek.

namn. Nicolson och Fosberg pekar bland mycket annat på de nya släkten och arter som i Georg Forsters namn publicerades i Vetenskaps societetens i Uppsala *Acta* 1780.¹⁴ I inledningen avtackas Sparrman för beskrivningar av de nya släktena *Gahnia* (nu i Cyperaceae), *Drimys* (med två arter, nu i Winteraceae) samt *Forstera* (nu i Stylidiaceae) som först gjorda (primum concinnatas) "ab Experientissimo Dom. Doct. Andrea Sparrman". På grund av ordet "primum" anser Nicolson och Fosberg, att Georg Forster skall stå som auktor för dessa namn och att det speglar arbetsordningen ombord. Men se Jönssons ingående analys av detta problem i denna bok. Sparrman och de båda herrarna Forster skildes åt i Kapstaden i april 1775, Sparrman stannade tretton händelserika månader i Sydafrika, Forsters seglade till London. Inför avskedet delades insamlingarna upp. Sparrman lät omgående frakta hem sin andel till Vetenskapsakademien i Stockholm.

Ett mycket givande dokument beträffande Sparrman är det presidietal han höll i Kungl. Vetenskapsakademien år 1778, där han bland mycket annat meddelar observationer från världsomseglingen.¹⁵ I Akademiens utilitistiska anda försäkrar han att på Nya Zeeland växer åtskilliga ganska nyttiga växter, av vilka han speciellt framhåller "Ny-Zeländsk Hampa" beskriven i Forsters namn som *Phormium tenax* (i dag kallad nyzeeländskt lin). Han skriver att den "närmast med visshet skulle ganska väl trifvas i vår Nord" och vidare:

Invånarne tillverka häraf med ringa möda et slags segt och skinande lin, hvilket uti Europeisk väfnad skulle i styrka vida öfverträffa Europeiskt linne, samt täfla med sjelfva silket i glants. Häraf vittna nog samt de prof som jag, båda af råa ämnet och det tilverkade för Kongl. Academien haft den äran at upvisa.

Den har ju också kommit att odlas som fiberväxt i stora delar av världen. Han fortsätter på temat nytta av växter från Nya Zeeland genom att framhålla myrtacéen *Leptospermum scoparium* (rosenmyrten), som besättningen nyttjade hellre än det kinesiska teet. Märkligt nog finns i detta "Tal" också tryckt en lång och intressant lista över i vårt land naturaliserade växter.

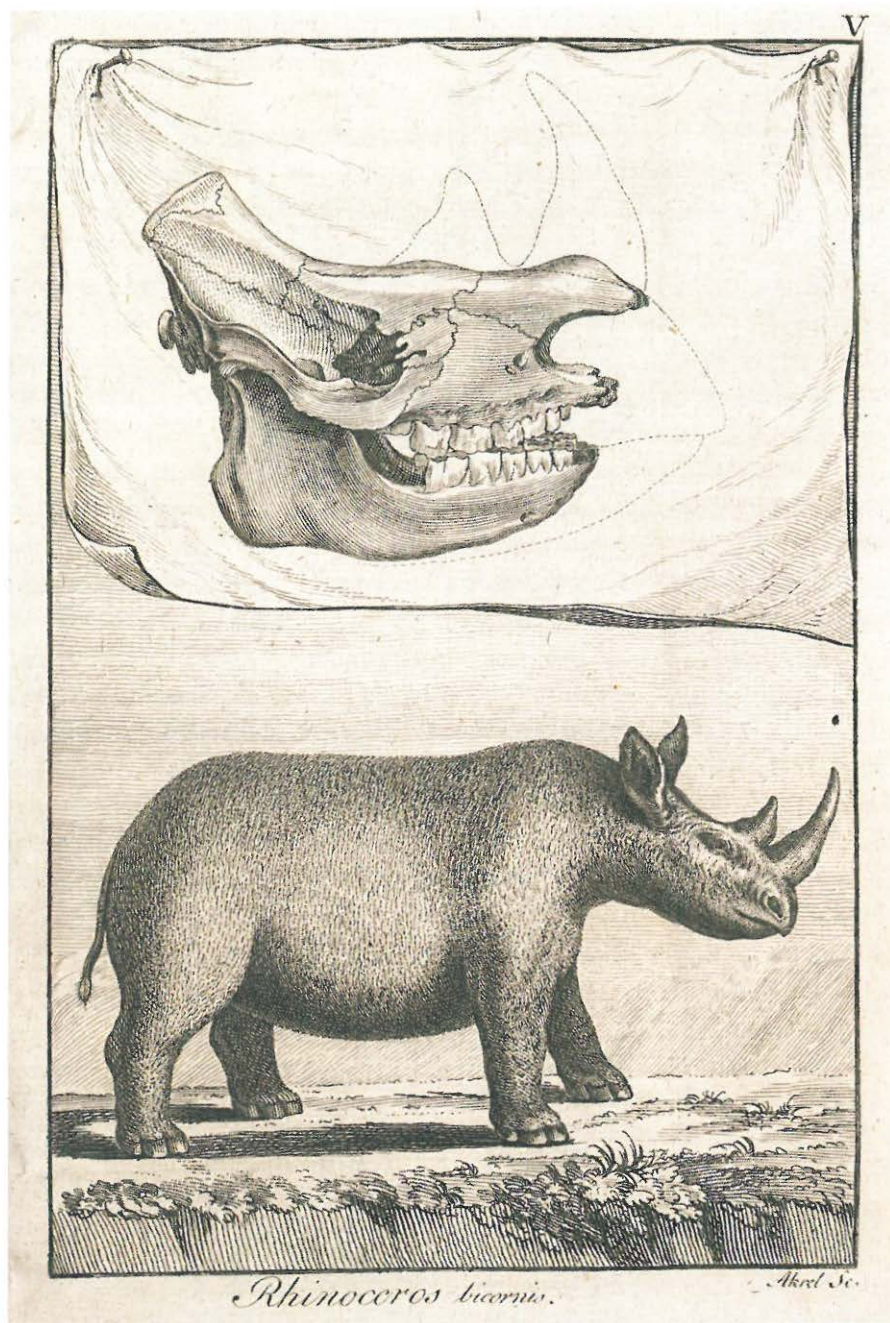
En särdeles intressant anmärkning i detta "Tal" gäller floran på "Söd-raste Udden av Nya Verlden" det vill säga Eldslandet, där han funnit vad han kallar de "vildt växande Lappske örter" och han namnger *Pinguicula alpina* (fjälltätört), *Ranunculus lapponicus* (lappranunkel) och *Viola palustris* (kärrviol). Nu är just dessa arter inte funna i Eldslandets flora, men väl närstående i samma släkten.¹⁶ Sparrman pekar här som den förste på

bipolaritetsfrågan, det vill säga på arter eller släkten som har sin utbredning både i de nordligaste och sydligaste delarna av jorden. Detta fascinerande växtgeografiska problem har sedan diskuterats genom alla år, se särskilt Du Rietz och Raven.¹⁷ Han tillägger: "Här funnos ock andre Svenske växter, hvilka jämte de förra, hade lämpat sig efter södra polens natur och sommar, i det de blommade uti December och Januarii månader".

Zoologen i Kaplandet

Men framför allt var Sparrman zoolog och som sådan vågar man kanske hävda en av de mest observanta och lyckosamma i sin tid. Det gäller alldeles särskilt de tretton månaderna i Sydafrikas ännu orörda inre, där de stora däggdjuren levde i tallösa skaror. Här blev han pionjären, den förste zoolog som såg en afrikansk noshörning, eller ett strutsbo, den förste som beskrev en vattenbuffel, en gnu, en buschbock, en springbock, en hartebeest, en eland och så vidare. Några av dessa djur var helt okända, andra hade i form av skallar eller skinn studerats och givits naturligt nog ofullständiga men också misstolkande beskrivningar av zoologer som Pennant, Buffon, Allamand, vilka Sparrman kritiserar, i synnerhet den sistnämnde. Hans beskrivningar av de sydafrikanska däggdjuren inflöt i en jämn ström i *Vetenskapsakademiens handlingar* (och några på andra håll) under 1770-talets senare hälft. De är utförliga, åskådliga och av särskilt värde, eftersom de bygger på självsyn och ett uppenbart intresse för djurens beteende och uppträdande. Han var synnerligen anatomiskt intresserad och tog väl till vara att han var den förste som fick möjlighet att studera dessa djurs mjukdelar, snabbt föruttnande under Afrikas stekande sol. Ett drastiskt exempel är dissektionen av den tvåhornade afrikanska noshörningen, *Rhinoceros africanus* "af ingen natur-forskare förut sedd och beskrifven".¹⁸ Efter att ha skjutit två noshörningar omkring en mil från lägret blev man tvungna att lämna kadavrena för att återvända först följande förmiddag, då röta redan satt in. Dock började man med att steka ännu färskt kött, vilket var "smakeligt nog, nära liknande svin-kött, men mycket gröfre". Sedan följer:

Under detta, högg vi med hand-yxan en öpning på Ref-benen; med slitande och skärande hulpos vi åt at uttömma bukcaviteten; jag gjorde som skyndsammast ritningar, afmätning och beskrifning öfver dessa delar, hvarefter Diaphragma bårtogs, och en naken Hottentott till hälften inkröp i aset, för at uttaga lungorna och

Rhinoceros bicornis. Anders Sparrman, "Beskrifning om Rhinoceros bicornis", Kungliga vetenskapsakademiens handlingar 1778. Foto: Linnémuseet, Uppsala.

hjärtat. Som genom skottet uti de stora lung-ådrorne, Djuret fått sin bane, voro lungorna redan anstuckne, och de, såsom lefver och mjälte hade ej varit många minuter i öppna luften, förr än de började pösa och fermentera; starka hettan af middags-solen, törst och stank kunde ej längre uthärdas. Jag nödgades sluta, sedan jag blott hunnit utröna följande.

Så följer över två trycksidor en anatomisk beskrivning, som slutar med maginnehållets alldeles osmälta och helt friska rötter och kvistar och även succulenta växter bland vilka han igenkände "en och annan sträf samt taggig *Stapelia*". Allra sist beklagar han: "magens längd har jag glömt anteckna" – för en sann linnean en oväntat uppriktig bekännelse.

Må detta tjäna som prov på Sparrmans skildringar av de stora djuren. Bland nu mer välkända djur som Sparrman beskriver är flodhästen, där mötet höll på att gå riktigt illa. "Men tvärt emot vår förmodan, rusade djuret upp utur vattnet och var oss inpå lifvet, då mera elden af en musquet, än troligen verkan af kulan, kom djuret at under et häftigt skrän kasta sig tillbaka i vattnet. Vi hade annars dels aldeles blifvit förtrampade, dels tvärt afbitne, [...]. Man tror, at en snabbfotad Hottentott med möda kan undanlöpa en Hippopotamus".

Ytterligare ett dussintal större däggdjur, bland dem buffel, gnu, eland och springbock ("luftspringare gazellen") får sina utförliga och målände beskrivningar. Också i reseberättelsen har Sparrman gett livfulla skildringar av djur han mött, dock inte alla gånger förstahandsutsagor. Här handlar det om sektreterarfågeln:

Dess sätt att angripa ormar är besynnerligt. Han nalkas den alltid med den försigtigheten att hålla en vingpets framför sig att dermed parera undan dess giftiga bett; under tiden passar han tillfälle att trampa och sparka den, eller ock att med vingpenorne sprätta dem att de kratsa högt upp i luften; då de af denna medfart omsider mattas och domna, så dödar och slukar han dem efter sin bekvämlighet utan fara.

Jag har ej haft tillfälle att se denna ormfångst, bör dock ingalunda tvifla derpå sedan jag hört den af så många både Hottentotter och Christna berättad. I menageriet i Haag nästan på samma sätt roat sig med en pinne.¹⁹

Tyvärr tillåter inte utrymmet här fler prov på Sparrmans livfulla prosa. Också en del mindre däggdjur (till exempel den biätande *Viverra*), ödlor och insekter finns med bland Sparrmans beskrivningar från Sydafrika. Men det kan nog anses karakteristiskt, att insekterna intar mindre plats än hos många andra linneaner, till exempel Thunberg. För de utpräglade systematikerna är kombinationen av botanik och entomologi naturlig men inte så för en "biolog"

Azurmes, Parus saebyensis, numera P. cyanus. Anders Sparrman, Museum Carlsonianum (1786–1789).

Attrappen vitvingad sothöna, Fulica leucoryx. Anders Sparrman, Museum Carlsonianum (1786–1789).

som Sparrman. Hans främsta entomologiska bidrag är en uppsats om 31 nya arter sydafrikanska "Curculioner" (vivlar), alla väl tecknade i uppsatsen.²⁰

Från Sydafrika hemförde Sparrman en rikhaltig zoologisk samling som lämnades till Kungl. Vetenskapakademien. En förteckning på "Naturalier från Söderhafvet, Caput Bonae Spei, Caffer samt Hottentots Landen" inlämnades till Akademiens ständige sekreterare Pehr Wilhelm Wargentin. Under naturalierna inrangeras också en stor mängd etnografika, nu på Etnografiska museet i Stockholm medan naturalierna i egentlig mening finns på Naturhistoriska Riksmuseet. Båda dessa museer är avknoppningar från Vetenskapsakademien under 1800-talet. Bland naturalierna märks "Vilda randiga Hästfölet uppstoppad". Det är det kanske mest berömda numret i Sparrmans samling, fölet av den nu utdöda zebrasläktingen qvagga, som ännu kan beskådas på Riksmuseet.

Fågelböckerna

I det afrikanska materialet spelar fåglarna en undanskymd roll och under de första tio åren efter hemkomsten behandlar inte en enda publikation vad som skulle bli Sparrmans främsta specialitet. Han skrev texterna till två praktverk, *Museum Carlsonianum* (1786–1789) och *Svensk Ornithologie* (1806).²¹ Båda är praktfulla verk i folio med handkolorerade planscher, de första i Sverige fränsett Carl Alexander Clercks om fjärilar och spindlar (se Dal *Sveriges zoologiska litteratur 1483–1920* för en utförlig redogörelse för verkens tillkomst- och tryckhistoria).²² Akademiledamoten och presidenten Gustaf von Carlson ägde på sitt gods Mälby i Björnlunda socken i Södermanland en stor samling uppstoppade fåglar, som han önskade bevara för eftervärlden i ett kommenterat planschverk. Uppdraget gick till akademikollegan Sparrman, som författat de latinska beskrivningarna och till Jonas Carl Linnerhielm, bekant för sina målningar av svenska landskap, som tecknade åtminstone flertalet planscher. Fyra volymer med 25 planscher vardera gavs ut, därutöver graverades 20 som aldrig bands samman och i dag är mycket sällsynta.²³

Det är en brokig fågelskara som möter på de 100 utgivna planscherna. Flertalet är från exotiska trakter, några hemförda av Sparrman, såsom *Anas magellanica* (nu kallad *Chloephaga hybrida*, kelpgås), vilken fångades och gladde besättningen som julmiddag vid Eldlandet 1774. En annan som hemförts av Sparrman är nr 10, *Pelicanus punctatus* från Queen Charlottes Sund på Nya Zeeland, där den enligt Sparrmans notis bygger sina bon i

träden. För *Rallus australis* har Sparrman antecknat, att den bor på Nya Zeeland, där han ganska ofta sett den på de sydliga stränderna. Andra kom från den sene Linnélärjungen Clas Fredrik Hornstedt, som samlat på Java och som lär ha skrivit vissa texter och kanske även tecknat medan Sparrman var i Senegal 1787–1788. Många fåglar är afrikanska, hemförda av Sparrman. Ett mindre antal är samlade i Sverige, mest spektakulär är azurmesen, *Parus saebyensis*, uppkallad efter en annan av von Carlsons sörmländska egendomar. Denna blåmessläkting har sedan identifierats med en av Peter Simon Pallas beskriven *Parus cyanus* från Sibirien. Den fågel von Carlson sköt 1783 är det hittills enda säkra fyndet av arten i Sverige. Senare förmodade fynd är antagligen albinistiska blåmesar. Mest apart i samlingen är nr 12, *Fulica leucoryx*, en vitvingad sothöna. Denna är en motsvarighet till skvadern och avslöjades av den eminente fågelkännaren, lundazoologen Sven Nilsson som ”hvarken en egen art, som Sparrman och Gmelin förmodat, icke heller en tillfällig varietet, som Latham och Temminck menat, utan helt enkelt en sammansatt fogel med kropp af en *Fulica atra* [sothöna] och vingar af en Snöripa, och hvilken Presidenten Carlson erhållit i Julatrap af en sin vän, som visst icke dermed åsyftat att öka listan på nya arter eller varieteter i fogelsystemet”.

På grund av Akademiens trångboddhet framförde år 1787 Peter Jonas Bergius det något märkliga förslaget, att Akademiens fågelsamling skulle överföras till von Carlsons Mälby och inrangeras i dennes kollektion.²⁴ Detta under förutsättning att von Carlson testamenterade sin samling till Akademien; att Akademiens deposition skulle återgå efter von Carlsons död föreföll självklart, men blev icke så. Om von Carlsons och fågelsamlingens vidare öden står att läsa i Lindroths historik över Vetenskapsakademien och i Dals ovannämnda verk om Sveriges zoologiska litteratur.²⁵ Flertalet av de sparrmanska och hornstedtska fåglarna som avbildas i *Museum Carlsonianum*, kanske fler, tillhörde nog Akademiens kontingent.

Det andra praktverket *Svensk Ornithologie* utkom bara i en volym. Sparrman hade fortsatt att arbeta med en femte volym av *Museum Carlsonianum* även efter von Carlsons död 1801, men arbetet avstannade och 1805 började han i stället förbereda *Svensk Ornithologie*. För kråkfåglarna, dit också blåkråka och sommargylling fördes, finns utförliga beskrivningar eller snarare berättelser, som dock bryts abrupt mitt under skildringen av sommargyllingen. Här finns också vad vi nu räknar som former, mutanter, som den albinistiska torneåskatan, *Corvus tornensis*. Övriga planscher är okommenterade. De innehåller många rovfåglar, i övrigt en blandning av litet av

Den albinistiska torneåskatan, Corvus tornensis. Anders Sparrman, Museum Carlsonianum (1786–1789). Foto: Lunds universitetsbibliotek.

Trädkrypare. Anders Sparrman, Svensk Ornithologie (1806). Foto: Lunds universitetsbibliotek.

varje. Många går igen från *Museum Carlsonianum*, andra har kopierats från Rudbecks den yngres fågelbok. Exemplaren i Akademiens samlingar var till stor del för malätna för att kunna användas. En annan förlaga är ett nederländskt praktverk *Nederlandsche Vogelen*, som utgavs från 1770 och framöver och som Sparrman värderade högt. En del fåglar är i detta verk okonventionellt placerade, till exempel skatan diagonalt framåtlutad. Så är den också i första häftet av *Svensk Ornithologie*, vilket renderade kritik. Några planscher avbildar också äggen och för sommargyllingen och trädkryparen är såväl bo som ägg inkluderade.

När *Svensk Ornithologie* utkom, hade Sparrman annars sedan länge på det hela taget lämnat "biologin". I *Vetenskapsakademiens handlingar* inflyter arbeten av Sparrman alltmer sporadiskt, under 1780-talet ett halvdussin, därefter bara några få, det sista 1806. Det handlade dock om fluglarver, som innästla sig i levande människors innanmäten, och hör kanske närmast till medicinen, som väl nu sedan länge var Sparrmans huvudintresse.

Några svenska naturalier

Rön ur den inhemska naturalhistorien meddelas, när han vid några tillfällen påträffat något särdeles märkligt. Så läser man i ett brev till Thunberg avsänt strax efter återkomsten från Karlskrona där han tjänstgjort som läkare under det gräsliga året 1790, då flottan återkommande från Finland införde förfärliga farsoter. I ett postskriptum i det nämnda brevet står: "En ny svänsk groda har jag kommit öfver". Fem år senare, 1795, avkastar detta en uppsats "En grönfläckad groda, funnen i Carlskrona och beskrifven".²⁶ Det är den i vårt land ytterst sällsynta grönfläckiga paddan, som han upptäckt. Efter en ingående jämförelse med likartade paddor, rapporterade bland annat av Pallas från Ural, kommer han fram till att den skulle kunna vara "et distinct Species". Detta omdöme står sig än i dag. Sparrmans namn *Bufo viridis* är det för arten gällande. Den har senare upptäckts på andra håll i Europa. I Sverige fanns den på ett 50-tal lokaler i södra och östra Sverige upp till Östergötland, men nu bara på några få platser i Skåne och på Utklippan i sydostligaste Blekinge. Där och på ännu en plats i detta län har lyckade populationsförstärkningar genom utplanteringar gjorts i sen tid.²⁷

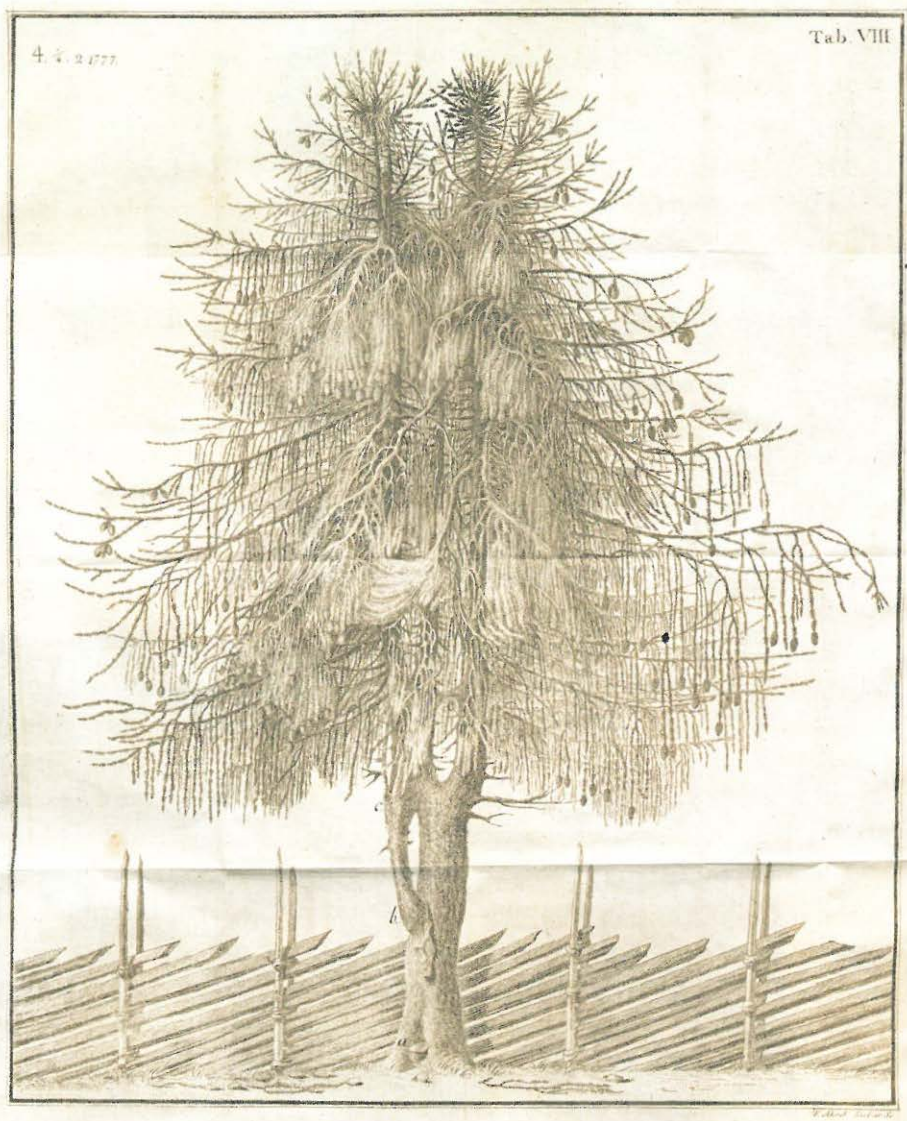
Något år i början av 1790-talet hade Sparrman på landsvägen i Duvnäs i Södermanland helt nära Stockholm funnit en "rästigt ljusbrun" orm med leverbruna fläckar, som han redan ägde ett exemplar av från Nyköping. Han

beskrev den som en ny art under namnet *Coluber ferruginosus* och förmodar, att den måste vara ganska spridd och gör därför ett upprop: "Vore därför väl om de, som dylika från de allmänna skiljacktiga öfverkomma, bevarade dem i litet Brännvin för att kunna till Naturforskare meddela, jämte så mycket af Kräkets Historia som kunnat erhållas".²⁸ Detta är hasselsnoken, som visat sig vara vittspridd men sällsynt i de södra delarna av landet. Här gäller dock inte det av Sparrman föreslagna namnet, då den tidigare var beskriven av som *Coronella austriaca*.

Eljest förefaller Sparrmans entusiasm för den svenska naturen ha varit måttlig. På uppdrag kunde det hända att han gav sig ut och gjorde observationer. Så skickade akademikollegan Clas Alströmer ut honom i Södermanland efter att på återväg från Göteborg vid Malmby nära Strängnäs ha blivit "varse et stort Barrträd af ovanlig skapnad, som växte så nära lands-vägen, at en del af dess qvistar hängde der utöfver". Sparrman for dit med ritaren Akrel och beskrev utförligt vad han kallade "Slok-granen (*Pinus viminalis*)".²⁹ En rundresa i Nordsörmland gav fler slokgranar och ännu några rapporterades av andra. Detta är Sparrmans enda tryckta bidrag om den svenska floran. Nu betraktas slokgranen som en form, en mutant, av gran, *Picea abies* f. *viminalis*.

Som akademiens tjänsteman fick Sparrman givetvis hantera inkömande och testamenterade kollektioner, mest betydelsefull bruksherren, baronen och akademiledamoten Charles De Geers ovärderliga insektssamling på Leufsta. De Geer avled 1778, det vill säga samma år som Linné, men Sparrman hade vistats där redan under hans levnad och besett samlingarna. Han var då också De Geers läkare, vilket framgår av en passus i ett brev från Sparrman till den då hemseglande Thunberg skrivet på Leufsta den 29 juli 1778, ett brev som berättar om mycket som just är aktuellt inom deras gemensamma sfär: "Academiens Cabinett är nu ej så simpelt, det är tilökt [...] med min saliga Patients Museum neml. De Geers". Men detta faller egentligen inom Sparrmans verksamhet vid Akademien, som behandlas av Grandin i denna volym.

Sparrmans sista stora resa, till Senegal 1787–1788, avkastade inga resultat för naturalhistorien, endast en del etnografika. Dock beskrev Sparrman långt senare en fågel från Västafrika, *Bucco atro-flavus*, från Sierra Leone, hans sista zoologiska bidrag fränsett *Svensk Ornithologie*.³⁰ Denna fågel hade givits till "Herr John Heathcote, en nu hit-rest vetenskaps-älskare från London" och den förmodas vara sällsynt emedan Adam Afzelius inte observerat den under sitt vistande i landet.

Slok-granen, Picea abies f. viminalis vid Malmby nära Strängnäs. Anders Sparrman, "Beskrifning På Svenska Slok-Granen, (Pinus viminalis)", Kungliga vetenskapsakademiens handlingar 1777. Foto: Lunds universitetsbibliotek.

Så ser vi "biologen" Sparrmans verksamhet avklinga, annat upptar hans tid och intresse. 1770-talet var hans stora tid som naturalhistoriker, både som observatör på fältet och som förmedlare av sina märkliga rön från Sydafrikas djurvärld. Detta är hans viktigaste insats i naturalhistorien, men hans mer fördolda bidrag till botaniken under Cooks andra resa bör inte förglömmas.

Noter

- ¹ Nationalencyklopedins ordbok I (Höganäs, 1995).
- ² Jacob Wallenberg, *Min son på galejan, eller En ostindisk resa, innehållande allahanda bläckhornskram, samlade på skeppet Finland, som afseglade ifrån Götteborg i decemb. 1769, och återkom der sammastädes i jun. 1771* (Stockholm, 1781).
- ³ Anders Sparrman, *Resa Till Goda Hopps-Udden, Södra Pol-kretsen Och Omkring Jordklotet, samt till Hottentott- och Caffer-Landen, Åren 1772–1776 I–II* (Stockholm, 1783, 1802, 1818).
- ⁴ Sparrman 1783, 35.
- ⁵ Sparrman 1783, 35.
- ⁶ Sten Selander, *Linnélärjungar i främmande länder* (Stockholm, 1960).
- ⁷ Per Wästberg, *Anders Sparrmans resa. En biografisk roman* (Stockholm, 2008).
- ⁸ Anders Sparrman (pres. Carl von Linné), *Disseratio academica sistens Iter in Chinam* (Upsaliae, 1768).
- ⁹ Anders Sparrman, "Beskrifning på Sarcophyte sanguinea, en förr obekant Parasitisk ört från Södra Africa", *KVAH* 1776, 300–302.
- ¹⁰ Anders Sparrman, "Beskrifning På en ny Växt, en Species af Protea, ifrån Caput Bonae Spei", *KVAH* 1777, 53–56.
- ¹¹ Anders Sparrman, "Ett nytt Genus i Växt-Riket upptäckt och kallat Ekebergia capensis", *KVAH* 1779, 282–284.
- ¹² J. R. Forster & G. Forster, *Characteres generum plantarum* (London, 1776).
- ¹³ D. Nicolson & F. R. Fosberg, *The Forsters and the Botany of the Second Cook Expedition, Regnum Vegetabile* 139 (Königstein, 2003).
- ¹⁴ Nicolson & Fosberg 2003, 52; G. Forster, "Decas plantarum novarum in insulis maris australis transmissa", *Ups. soc. sc. nova acta* 3, 1780, 171–186.
- ¹⁵ Anders Sparrman, *Tal, om den tilväxt och nytta, som vetenskaperne i allmänhet, särdeles natural-historien, redan vunnit och ytterligare kunna vinna, genom undersökningar i Söderhafvet* (Stockholm, 1778).
- ¹⁶ Nicolson & Fosberg 2003 identifierar dessa med *Pinguicula antarctica* (475), *Ranunculus peduncularis* (571), resp. *Viola magellanica* G. Forst. (689).
- ¹⁷ G. E. Du Rietz, "Problems of Bipolar Plant Distribution", *Acta phytogeogr. suec.* 13:215–282, 1940; P. H. Raven, "Amphitropical relationships in the floras of North and South America", *Q. Rev. Biol.* 38:151–177, 1963.
- ¹⁸ Anders Sparrman, "Beskrifning om Rhinoceros bicornis", *KVAH* 1778, 303–314.
- ¹⁹ Sparrman 1783, 158.
- ²⁰ Anders Sparrman, "Fyratio, til större delen obekante Curculioner, från Goda Hopps-Udden, beskrifne jämte några anmärkningar vid samma Insect-Slägte", *KVAH* 1785, 37–57.
- ²¹ Anders Sparrman, *Museum Carlsonianum* I–IV (Stockholm, 1786–1789); Anders Sparrman, *Svensk ornithologie med efter naturen colorerade teckningar* (Stockholm, 1806).
- ²² Björn Dal, *Sveriges zoologiska litteratur 1483–1920* (Stockholm, 1996).
- ²³ Dal 1996.
- ²⁴ Yngve Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, Lychnos-Bibliotek 13 (Uppsala, 1952), 269.

²⁵ Sten Lindroth, *Kungl. Vetenskapsakademiens historia 1739–1818 II* (Stockholm, 1967).

²⁶ Anders Sparrman, "En grönfläckad Groda, funnen i Carlsrona och beskrifven", *KVAH* 1795, 183–185.

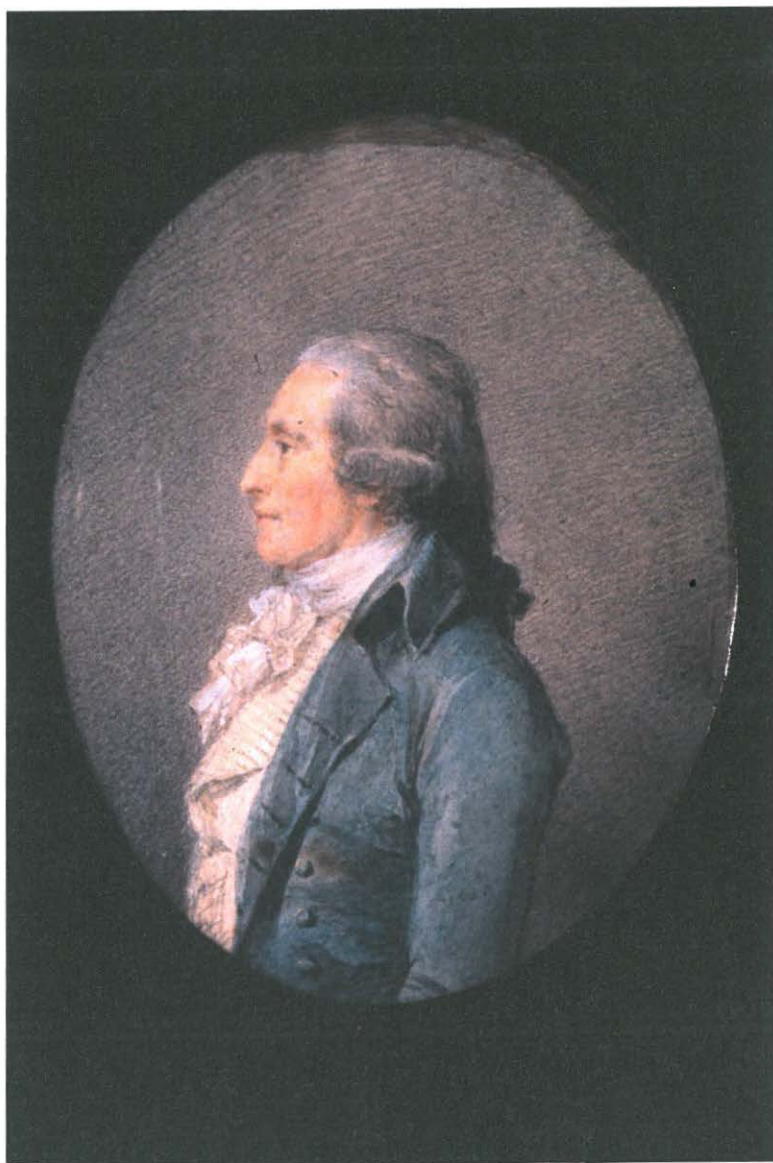
²⁷ Länsstyrelsen i Blekinge län hemsida 2011.

²⁸ Anders Sparrman, "Coluber ferruginosus, en aldeles ny Hugg-Orm, funnen i Södermanland

och beskrifven", *KVAH* 1795, 180–183.

²⁹ Anders Sparrman, "Beskrifning På Svenska Slok-Granen, (Pinus viminalis)", *KVAH* 1777, 310–317.

³⁰ Anders Sparrman, "Bucco atro-flavus: Et nytt fogel species ifrån Sierra Leone beskrifvit", *KVAH* 1798, 305–307.

Anders Sparrman. Gouache av Niclas Lafrensen. Foto: Kungl. Vetenskapsakademien.